

Павленко В.В. Кременецький ліцей як чинник освітнього розвитку Волинського регіону: історичний аналіз / В.В. Павленко // Професійно-педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. – 436 с. – С.405-429.

Кременецький ліцей як чинник освітнього розвитку Волинського регіону

Одним із головних шляхів підвищення ролі школи в суспільстві є вирішення проблеми підвищення професіоналізму педагогів. Виникло протиріччя між потенціалом знань, що накопичені педагогічною наукою, та використанням їх у педагогічній практиці. Внаслідок некомпетентності в деяких школах у навчанні та вихованні переважає орієнтація на масу, а не на особистість. А тим часом своєрідним гаслом сучасної нової школи стало особистісно-орієнтоване навчання. Навчальний процес особистісно-орієнтованого навчання дає можливість кожному учневі спираючись на його здібності, нахили, інтереси, цінність орієнтації і суб'єктивний досвід, можливість реалізувати себе в пізнанні, навчальній діяльності, поведінці.

Кожен новий крок спонукає до визначення у ставленні до своєї історії того досвіду, що дістався нам у спадок від минулих поколінь. Чим глибші зміни передбачається здійснити, тим відповідальнішим має бути ставлення до історичного досвіду наших попередників.

Історико-педагогічна персоналістика набуває останнім часом нового забарвлення у зв'язку з тим, що широкому науковому загалу відкривається ціла низка імен, пов'язаних з розвитком освіти, науки і культури, які протягом останнього століття перебували у стані забуття [10].

Персоніфікований підхід сприяє виявленню специфіки педагогічної спадщини іноземних педагогів та їх внесок у теорію та практику навчання і виховання дітей та молоді; дозволяє проаналізувати персоналії відомих педагогів-іноземців [13, с.7].

Персоніфікований підхід відображає процеси розвитку досліджень педагогічної спадщини іноземних педагогів та їх внесок у науку, теорію та практику навчання і виховання, методику навчально-виховного процесу. У цьому аспекті слід з'ясувати сутність поняття «іноземний педагог». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови подається поняття «іноземний» – це громадянин, підданий іншої держави, країни; чужоземець, чужинець [4, с. 400].

Іноземний педагог це:

- освічений виходець з іншої держави, який у XIX – на початку XX століття займався освітньо-просвітницькою діяльністю на території Волині;
- уродженець Речі Посполитої, який по закінченню вищого навчального закладу за кордоном працював на Волині. Вихідці з Польщі, які закінчили вищий навчальний заклад за кордоном.

Враховуючи значну кількість категорійних ознак базових понять дослідження, *освітня діяльність* – це вид професійної діяльності в межах інституалізованого рівня системи освіти як соціального інституту.

За «Великим тлумачним словником української мови» «просвітницька діяльність» – це навчально-виховна діяльність з метою поширення знань, освіти, культури [4, с. 451]. У дослідженні просвітницька діяльність полягає у наданні допомоги з організації та діяльності різних типів навчальних закладів Волині; реалізація організаційно-педагогічних умов для здобуття знань, умінь та навичок (відкриття бібліотек, читалень для селян, театрів).

Просвітницька діяльність – це вид діяльності (зокрема й професійної) щодо поширення знань серед різних прошарків населення, в тому числі на благодійних засадах.

Просвітницька діяльність на початку XIX століття здійснювалась переважно у власних маєтках багатой волинської людності.

Освітньо-просвітницька діяльність – це діяльність, спрямована на оволодіння людиною системою знань, умінь і навичок та поширення знань, культури та освіти в інтересах особистості, суспільства, держави.

Сутність освітньо-просвітницької діяльності полягає у наданні методичної допомоги викладачам і студентам, написанні підручників і посібників з метою збереження і розвитку національних культурних традицій.

У дисертаціях та інших опублікованих джерел, які характеризують розвиток освіти на Волині, лише частково описано освітньо-просвітницьку діяльність іноземних учених, педагогів, методистів, що читали курси у навчально-виховних закладах, готували підручники, посібники, методичні рекомендації та іншу науково-просвітницьку літературу.

Виходячи з вище викладеного категорійно-понятійного аналізу проблеми, слід вважати **освітньо-просвітницьку діяльність іноземних педагогів на Волині** як вид професійно-педагогічної діяльності педагогів-іноземців, спрямований на поширення освіти та оволодіння дітьми і молоддю знаннями у навчальних закладах та в умовах домашньої освіти у волинському регіоні.

Педагогів іноземців у XIX – на початку XX століття за рівнем їх професіоналізму можна поділити на три категорії:

I категорія – *наукова*, до якої належали передусім викладачі Кременецького ліцею, відомі як в Україні, так і за її межами; науковці, запрошені Г. Коллонтаєм, Т. Чацьким з метою розвитку ліцею до рівня вищого навчального закладу.

II категорія – *методична*, до якої належали організатори і вчителі в пансіонах, деякі викладачі гімназій і гувернери. Ці педагоги не здійснювали наукової діяльності, але постійно вдосконалювали методичний потенціал.

III категорія – *непрофесійна*, до якої належали переважно домашні вчителі, що часто не мали педагогічної освіти і використовувалися в освітньому середовищі, насамперед, як носії мови.

Звертаючи погляди до історії, слід виділити три ліцеї, які існували в Україні: Волинський (Кременецький), Рішельєвський (м. Одеса) і ліцей князя Безбородька (м. Ніжин). Кременецький ліцей було засновано спочатку як Волинську гімназію. Власне, ліцеєм цей навчальний заклад став у 1819 році, поєднавши програми навчання вищого та середнього рівня [8, с. 17].

Кременецький ліцей став одним із перших навчальних закладів України досліджуваного періоду, який реалізував на практиці ідею залучення іноземного вчителства до освітньо-просвітницької діяльності на Волині.

Персоніфікований підхід застосовується до аналізу проблеми освітньо-просвітницької діяльності іноземних педагогів Кременецького ліцею, насамперед, з метою повного й системного розкриття освітньої та просвітницької діяльності педагогів ліцею. Тому в дослідженні окреслено історичні постаті засновників Волинської гімназії – Гуго Коллонтая, Адама Єжи Чарториського, Тадеуша Чацького.

Створення Кременецького ліцею пов'язується з діяльністю польського та російського державного діяча, таємного радника Олександра І, одного з видатних просвітителів, чий вплив був відчутним у масштабах усієї Російської імперії – попечителя Віленського навчального округу Адама Чарториського (князь Чарториський Адам Єжи (1770-1861) зробив значний внесок у справу розбудови освіти Волині).

Як свідчать джерела, 29 квітня 1803 року Адам Чарториський подав на затвердження Міністру освіти кандидатури трьох осіб, обраних на візитаторів шкіл Віленським університетом: новогрудського старосту Тадеуша Чацького, віленського прелата Ксаверія Богуна, члена Петербурзької Академії наук Василя Севергіна [8, с. 12]. Т. Чацький був відомим ученим, досліджував історію, етнографію Волині, право, економіку, займався організаційною та політичною діяльністю, а також був завзятим бібліотекарем, мав власну величезну, за тогочасними мірками, культурознавчу, історичну та наукову бібліотеку.

Т. Чацькому, як інспектору трьох губерній, – Волинської, Подільської, Київської, – була довірена організація нижчого і середнього шкільництва. Він поставив перед собою завдання створення в одній із довірених йому губерній гімназії з поглибленою програмою і мріяв про перетворення її на університет. Т. Чацький не мав педагогічного досвіду, але він мав організаційний талант, запал, дар впливу на людей. Саме ці риси дозволили йому реалізувати власний

намір (організація шкільництва на підпорядкованій йому території). Через велику кількість адміністративних обов'язків Т. Чацький звернувся до Г. Коллонтая із проханням опрацювання програми нової майбутньої гімназії та пошуку іноземних педагогічних кадрів вищої кваліфікації [15, с. 19].

На посаду директора Подільської гімназії було запрошено випускника Краківського університету доктора натуральної історії Ф. Шейдта. Щодо професора математики Ю. Чеха та професора хімії й натуральної історії Ф. Шейдта ставилася вимога підняти доручені їм гімназії на найвищий ступінь досконалості [11, арк. 13-14]. Т. Чацький планував якнайповніше використати їх кваліфікацію та авторитет.

Волинська гімназія мала стати добре організованим осередком навчання й виховання. Навчальний заклад мав бути доступним для всіх суспільних верст населення і водночас готувати високоосвічену еліту краю. Під час добору педагогічних кадрів Т. Чацький і Г. Коллонтай виходили з того, які наукові доробки мали майбутні викладачі, які їх методичні досягнення та наскільки творчо вони підходять до навчально-виховного процесу. Зокрема, вчитель *природи* мав зацікавити учнів і переконати їх у значенні знань на практиці, тобто проводити природознавчі та геологічні дослідження; викладач *права* зобов'язувався формувати моральність учнів; учитель *історії* і *географії* мав знайомити учнів з місцями, пов'язаними з важливими історичними подіями. Також від кандидатів на посаду викладача вимагалось представити наукову працю, що підтверджувала його якісну підготовку [5, с. 29-30].

Загалом ретельний добір керівництвом викладачів (докторів, магістрів) забезпечував сприятливі умови з організації навчально-виховного процесу в Кременецькому ліцеї.

Загальноосвітня та професійна програма гімназії, підготовлена Г. Коллонтаєм, базувалась на знаннях, пов'язаних із потребами Волинського регіону. Тому він продумав створення програм для різного обсягу й рівня освіти. Так загальне навчання Г. Коллонтай доповнив диференційованим, факультативним, яке було тісно пов'язане з діяльністю професійних шкіл і

відповідною підготовкою кваліфікованих чиновників для місцевої адміністрації, а також учителів та інших працівників, потрібних у Волинському краї [1, с. 284].

Педагогічний колектив Кременецького ліцею можна поділити на чотири категорії: *природничо-математична група* (викладачі математики, фізики, астрономії, природничих наук); *мовно-літературна* (викладачі мов і літератури); *історико-філософська* (викладачі філософії, історії, права, теології тощо); *мистецька* (викладачі малювання, співу, хореографії, музики) [6 с. 130].

Зміст навчання в Кременецькому ліцеї був наділений характеристиками цілісності, комплексності, демократичності у виборі змісту освіти, ***особистісно-орієнтованим характером*** засвоєння знань, відкритістю системи знань не лише для учнів гімназії, але й для навколишнього соціокультурного середовища, представники якого не лише могли відвідувати бібліотеку ліцею, ботанічний сад але й брали участь у публічних іспитах вихованців, висловлюючи свою точку зору на рівень їх підготовки з того чи іншого предмета.

Суттєвим було й те, що Г. Коллонтай персонально для кожного викладача склав поради щодо викладання навчальних предметів. Так у «Порадах для пана Міровського про найкращий спосіб викладання історії й географії в публічних школах» було зазначено, що викладачі повинні володіти цікавою методикою викладання предметів. На початку викладання навчальних дисциплін професори мали звертатись до учнів з промовою. Це був своєрідний вступ до предмету викладу, який, як правило, потім друкувався у вигляді брошури. Крім того, перед викладачами ставилося завдання підготувати підручник. У 1824 році кожен із професорів ліцею мав власний підручник, складений за індивідуальною методикою, що забезпечувало учням практичну реалізацію знань, набутих під час лекцій, та формування відповідних умінь.

У Волинській гімназії було виділено в окремий предмет *географію*, як самостійний навчальний курс. Програма складалася із *вступу* – учні отримували знання про утворення Землі; у наступні два роки вони вивчали

загальні географічні відомості про Європу, також вивчали географію Росії, Данії, Швеції; у *другому* класі учні отримували поглиблені знання про Королівство Польське; у *третьому* – їх знайомили з державами Азії та Африки; а в *четвертому* гімназисти одержували загальні відомості про Америку [1, с. 285].

Навчальний план Кременецького ліцею (розроблений Г. Коллонтаєм) передбачав протягом 3-4 років вивчення польської, російської, німецької, французької мов. У межах подальших трьох дворічних класів забезпечувалась реальна і гуманітарна освіта гімназистів, як основа для подальшої спеціалізації в обсязі вищих курсів. Тим самим, вивчалася математика, астрономія, загальна граматики, бібліографія.

Окрім цих наук, передбачалися спеціальні курси для майбутніх механіків, землеробів, садівників, ветеринарів, акушерок. Для педагогічно-доцільного, кваліфікованого домашнього виховання дітей Г. Коллонтаєм було передбачено інститут для гувернанток [16, с. 19]. У 1807 році була створена школа землемірів, а в 1809 році була відкрита школа геометрів і механіків, астрономічна обсерваторія, засновано ботанічний сад. Тим самим, учні отримували можливість вільного вибору для підготовки до майбутньої фахової діяльності.

Слід відзначити, що головною **метою** освітньо-виховної діяльності у Волинській гімназії було виховання особистості та підготовка майбутнього спеціаліста у різних галузях виробництва та соціальної сфери.

Значного розвитку в м. Кременці набула й музична освіта. У цьому зв'язку до Волинської гімназії для викладання музичних дисциплін запрошувалися відомі на той час музиканти, що отримали освіту в навчальних закладах Європи (Я. Лензі, В. Майер, Г. Байер, Я. Ролле, Й. Ваньончик). Пізніше вони зробили значний внесок у розвиток професійної музичної освіти Волинського краю, а також підготовки чималого загалу талановитих музикантів з відомих польських родин та простих українців [7, с. 341].

Як свідчить аналіз, на першому етапі діяльності Волинської гімназії

Г. Коллонтаєм до навчального процесу залучалися виключно іноземні педагоги: поляки, чехи, німці, австрійці та ін.

При розробці Статуту гімназії Т. Чацький для учнів старших класів створив учнівський суд (із самих учнів), для якого написав кодекс, а також відмінив використання тілесних покарань в учнівських класах.

Навчальним планом Кременецького ліцею передбачався десятирічний термін навчання, який складався з семи класів (перші три класи по два роки навчання). Тут здійснювалося вивчення військової справи, гуманітарних і точних наук, а саме: історії, права, фізики, хімії, анатомії, фізіології, географії, землезнавства, бібліографії, логіки, давніх і нових мов.

Для викладання в Кременець були запрошені науковці й педагоги з різних країн Європи: швейцарський математик, член Академії Наук у Петербурзі й професор університету – Микола Іванович Фус (1755-1826); російський та сербський педагог, послідовник Я. А. Коменського – Теодор Іванович Янкович де Мірієво (Мірієвський) (1741-1814); професор Віленського університету Евзебіуш Словацький (1772-1814), який з 1805 по 1809 рік викладав латинську та польські мови у Кременецькій гімназії. Випускник Віленського університету Юзеф Улдинський (1792-1863), який мав ступінь магістра права, з 1818 р. також працював у Кременці.

Поряд з вивченням гуманітарних наук, що займали велику частку навчального плану, в гімназії викладались такі науки, як: математика, фізика, геометрія, хімія та інші точні науки.

У початкових класах діти вивчали арифметику за підручником Ю. Чеха «Короткий виклад арифметики» (у 1 і 2 класах вони вивчали основи арифметики, у 3 класі – відомості про квадратні рівняння, пропорції, властивості простих геометричних фігур, а у 4 – основи алгебри і тригонометрії). Що стосується математики у старших класах, то її вивчення поділялося на три частини: практична геометрія, теоретична геометрія та геометрія площини. У першому двохріччі учні вивчали геометрію та тригонометрію, а в другому – алгебру та логіку. У документах гімназії

зазначалося, що вивчення цих дисциплін проводилося за системою, що існувала з 1805 року [14].

Заслугує на увагу освітня діяльність випускника Краківської академії Ю. Чеха. Народився він у Кракові 11 грудня 1762 р., навчався у Краківському університеті, де отримав ступінь магістра. Працював викладачем математики у м. Любліні, м. Процьку, м. Кракові. На запрошення Т. Чацького переїхав до м. Кременця, де йому забезпечили прекрасні матеріальні умови.

Ю. Чех був освіченою людиною, крім математики знав мови – латинську, французьку і німецьку. Перебуваючи на посаді директора, чітко слідкував за виконанням програми та раціональним використанням грошей. За короткий час на посаді директора, володіючи неабиякими науковими, комунікативними й організаторськими здібностями, він зумів дисциплінувати й згуртувати педагогічний колектив. Тож у подальшому він став взірцем для наступних директорів. У Кременці зберігся звичай, коли приймали на посаду директора, то до кандидата зверталися зі словами: «Будь схожим на Чеха» [5].

Автор відомих спогадів А. Анджейовський пише про роки навчання у Кременецькому ліцеї та вплив, який справив директор гімназії Ю. Чех на його життя. Так свого часу А. Анджейовський вирішив залишити ліцей і влаштуватися на роботу домашнім учителем, оскільки не було чим платити за навчання. Дізнавшись про це, директор гімназії зустрів його і сказав: «не соромся свого становища, добрий юначе – ... – ми подумаємо про подальше твоє утримання, залишайся на навчання у ліцеї» [20, с. 13-14]. Як виявилось згодом, директор гімназії виконав обіцянку.

Ю. Чех пробудив інтерес молоді до точних наук. Його учні стали відомими педагогами (Ф. Мехович, Г. Гречина, К. Ентц). Францишек Мехович (1783-1852) – учитель механіки, архітектури й експериментальної фізики. Як стипендіат, три роки навчався у Політехнічній школі в Парижі. Займався дослідницькою діяльністю і застосуванням техніки на практиці, а також вів регулярні метеорологічні спостереження в організованій у фізичному кабінеті станції. З 1807 р. по 1831 р. викладав механіку, фізику; з 1821 р. по 1831 р.

викладав архітектуру, нарисну геометрію. Ф. Мехович проводив для мешканців міста відкриті заняття, які викликали чималий інтерес. Створив спілку по бурінню, що сприяло відкриттю у м. Кременці артезіанських колодязів. Став професором, згодом деканом математичного факультету університету Св. Володимира, виконував обов'язки архітектора.

У навчальному закладі від учителя фізики і хімії вимагалось популяризації найновіших досягнень у галузі науки.

Працюючи у Кременецькому ліцеї учень Ю. Чеха Гжегож Гречина (1796-1840) видрукував підручник під назвою «Початки алгебри» (1830 р.), який складався з 2-х частин. Ця навчальна книга вирізнялася доступністю викладання алгебраїчної символіки, основ алгебраїчних дій, способів розв'язання рівнянь, дій із дробами та ступенями, тригонометричних функцій [5, с. 204]. Г. Гречина у Віленському університеті отримав ступінь магістра філософії. З 1819 р. по 1831 р. – професор Кременецького ліцею. На початку своєї педагогічної діяльності викладав алгебру, а з 1820 р. по 1831 р. – викладав геометрію, тригонометрію. В університеті св. Володимира захистив докторську дисертацію, став професором. Найвідоміші праці: дослідження «Про дію капілярних машин», підручник «Початки алгебри» (1830), твір «Думка про алгебру», праця «Виклад нарисної геометрії».

Учнем Ю. Чеха був викладач фізики, тригонометрії, метеорології, фізичної географії, стародавньої історії (з 1820 р. по 1827 р) Кароль Ентц (1797-1818 рр.), який після гімназії продовжив навчання у Віленському університеті.

Після Ю. Чеха навчальний заклад очолив випускник Краківської академії Міхал Сциборський. За роки директорства Сциборського Волинська гімназія отримала статус ліцею. Він уміло підтримував традиції у колективі, закладені Ю. Чехом, але в основному виявив себе як здібний викладач вищої математики. Він очолював ліцей протягом семи років, у віці 55 років пішов на пенсію [5, с. 56].

Доречно відзначити, що учні Кременецького ліцею мали можливість вивчати курс логіки, який включав в себе практичну і методичну логіку за

підручником «Елементарна логіка» (виданий у Харкові для гімназій російської держави) [1, с. 285].

Після затвердження Міністерством освіти 27 липня 1807 року проекту створення при гімназії школи механіків, землемірів і геометрів більшої ваги набули точні предмети. Керівником цієї школи був призначений Францишек Зелінський, який читав курс механіки. Т. Чацький вважав його найславетнішим механіком того часу. Суттєвим є той факт, що він був нагороджений золотою медаллю від польського короля Станіслава Августа за роботу «Опис машин».

Учні школи геометрів займалися топографічним кресленням та вивченням особливостей географічних карт. У перший рік навчання вони малювали географічні карти різних провінцій, копіювали карту Волинської губернії (карта складалася з 6 аркушів, учні вчилися зменшувати її в масштабі). На другому курсі учні виготовляли економічні карти регіону та складали плани місцевості.

Достатньо відмітити, що учні отримували ґрунтовні знання з основ фізики. Ця навчальна дисципліна викладалась на другому курсі у другому півріччі (відводилося 10 годин на тиждень: 4 рази по 2 години і 2 рази по 1 годині). Учні отримували відомості про властивості фізичних тіл, силу тяжіння, рух та його різновиди, тепло, воду, повітря і т. д; ознайомлювалися з теорією падіння, рівноваги, розподілу сил. Крім фізики, учні вивчали фізичну географію. У процесі вивчення вони отримували відомості про принцип роботи барометра, а на практиці вчилися вимірювати висоту, силу вітру [14].

Доцільно відзначити, що викладання предметів у школі геометрів відрізнялася від загального курсу Волинської гімназії. Так до програми навчання у цій школі були включені арифметика і геометрія Евкліда (І курс) та практична механіка (ІІ курс).

Для проведення занять створювалися відповідні навчальні кабінети. Учні могли користуватися бібліотекою, яка нараховувала 50 тисяч книг.

Завдяки діяльності педагогів-іноземців у Волинській гімназії кваліфіковано здійснювалось викладання і природничих дисциплін. Як свідчать

архівні джерела, у вказаний період (1805-1831 рр.) тут працювали В. Бессер, С. Зенович, Ф. Шейдт та інші. Педагогами-іноземцями у спільній діяльності з волинськими педагогами у м. Кременці було створено осередок ботанічних досліджень.

Особливо плідною у Кременецькому ліцеї була діяльність доктора медицини, професора ботаніки В. Бессера, який започаткував зелену лабораторію лікарських рослин та облаштував ботанічний сад за зразком кращого європейського садово-паркового мистецтва. У цьому зв'язку В. Бессер тісно співпрацював з великим знавцем паркового мистецтва, автором численних знаменитих парків в іменитих родинах на терені Волині англійським ботаніком Діонісієм Макклером. На це вказує один із перших історичних краєзнавців ХІХ століття Н. І. Теодорович.

В. Бессер обмінювався насінням і рослинами з багатьма садами Європи та підтримував зв'язки з відомими європейськими ботаніками. В. Бессер народився в Інсбруку 7 липня 1784 року. Його батьки, Самюель Готліб Бессер і Юзефа фон Лансенгофер, померли під час епідемії, коли хлопчику було чотирнадцять років. З цього часу він виховувався під опікою дядька, професора ботаніки, Шуберта Шиверека. Пізніше закінчив Краківський університет, отримавши науковий ступінь доктора медицини [2].

У 1808 році Т. Чацький запропонував тридцятирічному австрійцю В. Бессеру роботу в Кременецькій гімназії [11, с. 24], але за таких умов: змінити польське підданство на російське; для викладання вивчити польську мову (до даного часу доктор медицини В. Бессер користувався виключно німецькою науковою мовою). Остання умова Т. Чацького була не випадковою, оскільки завдяки його зусиллям польська мова, до того перемішана з латиною, очистилася, а вся освіта в ліцеї звільнилася від єзуїтської схоластики [5, с. 264].

Також Бессер читав ліцеїстам натуральну історію, тобто походження та географічні відомості з історії розвитку рослин [12, арк. 64, 91-91 зв.].

Водночас він обіймав посаду директора ботанічного саду і прагнув запровадити багато змін. Так під його керівництвом учні висаджували нові

рослини (з ботанічних садів усієї Європи), розбудовували оранжереї. Він осучаснив програму навчання та систему колекцій ботанічного саду, запроваджені ще засновником цього парку та великим ентузіастом-ботаніком ірландцем Д. Макклером та продовжувачем його справи професором Ф. Шейдтом. Тим самим В. Бессер продовжив справу і Д. Макклера, і Ф. Шейдта щодо перетворення Кременця у важливий пункт на карті досліджень європейської флори [5, с. 176].

У 1805 р. Т. Чацький запропонував роботу у Волинській гімназії Францишеку Шейдту. Цей педагог народився в Кракові 2 квітня 1759 року в заможній міщанській родині, отримав вищу освіту в Краківському університеті, де здобув ступінь доктора. У Волинській гімназії знаний на той час природодослідник викладав хімію, натуральну історію, тобто ботаніку, зоологію та мінералогію. Доречно відзначити, що навчальний курс ботаніки за його програмою (опублікованою 1805 року) включав багато елементів фізіології рослин та викладав у хімічному трактуванні [5, с. 175].

Ф. Шейдт, як викладач натуральної історії (ботаніка), розширив власну програму за рахунок елементів хімії (на той час це було новинкою). Доречно відзначити, що професор Ф. Шейдт, крім навчальних викладів та натуралістичних досліджень, глибоко знався на бібліографії. І як поміркований християнин, добродієць полишив по собі гарний слід серед викладачів та студентів Кременецької гімназії тим, що подарував чимало книг гімназійній бібліотеці, серед яких була і колекція Польського короля Станіслава Августа Понятовського (яка нараховувала велику кількість примірників у галузі природознавства). Завдяки кропіткій праці Ф. Шейдта, гімназія отримала добре оснащений зоологічний кабінет із багатою колекцією комах (чисельністю 1058 екземплярів). У цьому зв'язку заслуговує на увагу те, що ця колекція була зібрана та систематизована учнями Ф. Шейдта у процесі польових досліджень та лабораторно-практичних занять з інсектології [5].

Природничі науки у Кременецькій гімназії вивчались у широкому обсязі. При цьому хімія була обов'язковим предметом. Тому після смерті Францишека

Шейдта викладати її запросили Стефана Зеновича (1807-1815). Мінералогія викладалась як додатковий предмет (протягом року по дві години на тиждень). С. Зенович був відданим учителем та невтомним, старанним дослідником [5, с. 189]. Він прагнув долучити учнів до найсучасніших на той час знань у галузі геології. З 1814 року С. Зенович проводив польові дослідження. Загалом, він мав ґрунтовні знання з геологічної будови Волині й Поділля. Ці знання пізніше були описані ним у праці «Геогностичний опис Кременецьких гір» (рукопис, на жаль, не зберігся). З 1815 року С. Зенович викладав мінералогію, геогнозію і технологію. Він упорядковував колекції (систематизував за схемою Вернера зі збереженням поділу на класи, роди й види), створив каталоги, обладнав лабораторію, тобто зробив вагомий внесок у розвиток природничої науки у Кременецькому ліцеї.

З архівних матеріалів нами була знайдено програму натуральної історії Вілібальда Бессера на 1826-1827 навчальний рік. Вивчення натуральної історії В. Бессер поділив на три частини [12, арк. 91-91 зв.] :

1. Загальна біологія, що передбачала вивчення розвитку життя на Землі, характеристику рослин та тварин, використовуючи доступні підручники.

2. Зоологія, де студенти вивчали загальні питання з курсу зоології у формі репрезентованих таблиць. В. Бессер порівнював багато систем класифікацій, а саме Кюв'є і Ламарка. Вивчення еволюції тварин відбувалося за підручником зоології Яроцького, а також ксьондза Йондзілла. Матеріали з археології пропонувалося вивчати за підручником Блюмен Баха.

3. Ботаніка (2 роки). Курс ботаніки включав окреслення предмета й завдання цієї дисципліни. Вивчення предмету передбачало, насамперед, отримання знань з історії біології, органографії (морфології рослин) та елементи фізіології. У викладах курсу ботаніки професор В. Бессер подавав навчальний матеріал у формі таблиць і порівнював системи класифікацій європейських учених-ботаніків Ліннея, Турнефорта і Антуана Лорана де Жусьє.

В. Бессер підготував авторську програму для студентів з урахуванням кращих європейських наукових і методичних надбань. Слід відмітити, що

викладачі-іноземці користувалися власною програмою і використовували навчально-методичне забезпечення польською, німецькою та французькою мовами [12, арк. 94].

Для опрацювання учнями був складений список літератури з ботаніки (для тих, хто особливо цікавився ботанікою, було складено додатковий список). Загалом усі учні повинні були вміти добре розпізнавати рослини, ґрунтовно знати систематику.

Доречно відзначити, що Кременецький ботанічний сад був базою для глибокого й ґрунтового опанування учнями наукових засад ботаніки. Вони збирали місцеву флору і вирощували її в саду для кращого вивчення і розмноження. Також функціонували відділи декоративних та овочевих рослин. Систематичне щорічне висаджування рослин сприяло створенню у 1807 році аптекарського городу (як складової ботанічного саду) для підготовки ліків рослинного походження у фармацевтичній лабораторії з подальшим їх безкоштовним розповсюдженням серед прихожан Почаївської Лаври.

Варто відзначити, що гімназійний ботанічний сад був не лише навчально-науковим центром для учнів Кременецького ліцею, але й став осередком просвітництва для широких верств населення краю та жителів Кременеччини, оскільки вхід до нього був вільним і для простих людей. На той час багато рослин розподілялось серед місцевих жителів безкоштовно (передусім, це були різноманітні види і сорти овочів та зернових рослин).

З 1810 року в ліцеї розпочалося видання каталогу рослин французькою мовою «Catalogue des Plantes du Jardin Botanique de Krzemieniec en Volhynie», 1810), де вказувалися усі рослини, які росли в саду (2500 видів, 750 родів). Сад поступово збагачувався кількісно й розвивався, і вже у 1820 році було видруковано каталог польською мовою «Список декоративних рослин» (Spis roslin ozdobnych) [5].

В. Бессер безперервно проводив флористичні дослідження, він був найкращим знавцем флори Волині й Поділля, досвідченим знавцем степових рослин, а його польові дослідження охоплювали великі території України. З

метою вивчення географії та ботаніки учні під керівництвом професора В. Бессера здійснювали польові дослідження флори і фауни Волинського і Подільського краю. Саме літні подорожі дозволили В. Бессеру не лише створити велику колекцію гербаріїв, але й географічні карти конкретних урочищ Волині й Поділля. Свій гербарій він збирав ще з часів навчання у Краківському університеті. Пізніше, вчений результати своїх польових досліджень науково узагальнив у атласі «Флора і фауна Волині й Поділля», який видрукував у Парижі французькою мовою [23].

Суттєвим є й те, що професору В. Бессеру допомагали не лише студенти Кременецького ліцею, але й вчителі, які прислали йому рослини з усієї Волині. Результатом таких пошуків було те, що під керівництвом В. Бессера викладачі ботаніки вели не лише науково-дослідну роботу, але й видавали ботанічний журнал. У ці часи сам В. Бессер був членом багатьох наукових товариств: Товариства садівників у Лондоні, наукових товариств у Ліпску і Берліні, Варшавського Товариства Друзів Наук, Петербурзької Академії Наук, Московського товариства природодослідників та Краківського наукового товариства.

Аналіз діяльності педагогів у Кременецькому ліцеї засвідчує, що забезпечення кадрами у цьому освітньо-науковому закладі відбувалося у декілька етапів :

- I етап – навчальні курси переважно читали професори та вихованці Краківської академії – педагоги-іноземці (Й. Чех, Ф. Шейдт, М. Сціборський, В. Бессер, брати Ярковські).
- II етап – працювали викладачі та вихователі Віленського університету (Г. Гречина, С. Зенович, К. Ентц, О. Міцкевич, Й. Улдіньський, С. Чижевський).
- III етап – працювали вихованці Волинського ліцею після отримання університетської освіти за кордоном (Й. Коженювський, Ф. Мехович, А. Анджейовський, М. Вишневський, М. Фричинський).

Поступово Кременець став відомим науковим центром Європи. Завдяки

незвичайній, багатій флорі, порівняльним дослідженням В. Бессера, експедиціям А. Анджейовського Кременецький ліцей тривалий час був основою наукових досліджень з ботаніки в Україні й відомим у Західній Європі.

Коли матеріальну базу Кременецького ліцею було перенесено до Київського університету св. Володимира (в 1833 році), частину рослин було перевезено до Київського ботанічного саду [3, с. 861]. Саме завдяки цьому в 1839 році було засновано Київський ботанічний сад імені Фоміна.

У Кременецькому ліцеї працювали досвідчені іноземні педагоги, які забезпечували якісне викладання *гуманітарних дисциплін*. Серед них було чимало творчих осіб, особливо у викладах права та історії [17].

Викладачі, які працювали у Кременецькому ліцеї, обирали традиційну методику викладання історії. Зокрема, К. Міровський дотримувався наступного порядку викладання: *перший рік* вивчалась сучасна історія, *другий рік* – стародавня історія – учні досконало оволодівали фактичним матеріалом, що, в свою чергу, сприяло формуванню у них історичного мислення [12].

Пізніше, на зміну К. Міровському, прийшов випускник Віленського університету Й. Лелевель. Запрошений Т. Чацьким, Йоахим Юзеф Бенедикт Лелевель (1786-1861) утвердився як відомий польський історик, політик, ідеолог польської демократії й прогресивний діяч. Працюючи викладачем історії у Кременецькій гімназії з 1809 по 1810 рр., він займався освітньою діяльністю, своїм талантом і знанням історії, науковими набутками привернув до себе увагу як широкого загалу учнів, так і колег [21].

Працюючи у Кременецькій гімназії, Й. Лелевель чимало уваги приділяв науковим дослідженням зарубіжної, древньої та польської історії, про це свідчать його чисельні статті у часописі «Rocznik». Серед них : «Відкриття карфагенців та греків у Атлантичному океані», «Історичний розгляд польського цивілізованого та кримінального законодавства до ягеллонських часів», «Критичний розгляд Вісліцьких статутів». Були неопубліковані дослідження «Польські статuti 1449-1541», «Торговельні відносини фінікійців», «Історія

географії і відкриттів». Пізніше власні результати він опублікував у монографії «Стародавня географія» [21].

У цей період Й. Лелевель співпрацював з Варшавським товариством шанувальників наук, був його найактивнішим членом. На засіданнях товариства він проголосив низку доповідей на різні теми: «Про порятунок Польщі за Локетка», «Історія історії та її досліджень». Суттєвим є й те, що він у цей час одним із перших польських істориків позитивно оцінив багатотомну працю «Історія Росії» відомого на той час російського історика М. Карамзіна, опублікувавши відповідну рецензію [5, с. 248].

Не менш цікавою була методика викладача історії і права Ю. Улдинського (випускника Віленського університету, магістра права), у якій він спирався на найновітнішу навчально-методичну літературу. Вивчення історії він розпочинав за підручником Бредова, де висвітлювалися події у Персії, Вавилоні, країнах Малої Азії, Греції, Римі. Пізніше розглядався період Середньовіччя і сучасна історія. У своїй освітній діяльності Ю. Улдинський дотримувався історичної правди, заохочував учнів ліцею до аналізу історичних подій і фактів та суттєвих узагальнень. Спочатку Ю. Улдинський ознайомлював слухачів із тезами лекцій. Потім на практичних заняттях детально розглядався навчальний матеріал, а учні самостійно доповнювали свої конспекти, якими потім користувалися під час занять. Усі учні мали право користуватися конспектами із самостійним доповненням під час відповідей на заняттях та при складанні колоквиумів. Крім того, для ґрунтовнішого опанування і дати важливих історичних подій кожен учень обов'язково вів зошит, що містив хронологію важливих подій [14, арк. 31].

У своїх викладах (лекціях, семінарах, практичних заняттях) з історії і географії Ю. Улдинський знайомив учнів з місцями, пов'язаними з важливими історичними подіями (зокрема, й на Волині) та вчив на прикладах минулого, як правильно діяти в особистому та громадському житті.

Слід особливо відзначити, що з 1825 року єдиною дозволеною для викладання у навчальних закладах історією стала російська. У 1825-1826 рр. у

школах введено новий підручник І. Кайданова, який був перекладений у Вільно польською мовою і для Кременецького ліцею. За цим підручником курс викладання історії поділявся на три періоди: до часів князя Володимира; феодальні часи і монголо-татарська навала та до часів правління Івана Грозного [5].

У програмі вивчення російської історії у Кременецькому ліцеї передбачено переклад історичних текстів різними мовами, а також написання листів, описів і оповідань на історичну тематику також різними мовами. Викладачі використовували нетипові методи навчання – підготовка розповіді на історичну тематику різними мовами; переклад історичних текстів з однієї мови на іншу [12, арк. 33].

Слід зазначити, що викладачами Кременецької гімназії оригінальним було запровадження вивчення курсу права. При цьому учні працювали за підручником Я. Стройновського (1785 р.). Викладачі ввели цікаву методику викладання: навчання права було організоване за зразком малого університетського відділення. До гімназійних циклів входили розділи: тогочасна статистика, польсько-литовське право, римське, російське право. На I курсі вивчали *природне право, політичне і міжнародне*. Викладання розпочиналося зі *вступу*, в якому пояснювалася правова термінологія. Потім подавалися відомості про обов'язки людини перед Богом та обов'язки перед людиною, а також обов'язки людини як члена суспільства. *Міжнародне* право було поділене на 2 розділи: перший – війни та укладення мирних угод, другий – міжнародні зв'язки та угоди, посли та їх роль у міжнародному співробітництві. *Державне* право поділялося на 3 частини: особисте право громадянина, торгівельне право та судовиробництво. Право вивчали за підручниками А. Сміта і Я. Стройновського [9].

Викладачі права не лише розкривали основні юридичні категорії учням у їх історичному контексті, а й намагалися формувати в них громадянські якості, тобто виховувати їх як громадян, що добре усвідомлюють власні дії, вчинки, а також знайомили учнів з видами відповідальності за порушення конкретних

правил поведінки. По закінченні навчального року всі учні складали іспит з права, який проходив у формі рольової гри. Зокрема, професор Ю. Улдинський для проведення іспиту брав у суді Кременецького повіту судову справу, а учні, розподіливши ролі організаторів процесу, підозрілих, захисників, присяжних, здійснювали її розгляд [12].

На II курсі вивчалася політична економія. Викладалась вона традиційно за двома різними системами (доктора Я. Сея і А. Сміта). Курс поділявся на 4 частини: виробництво та розподіл товарів народного вжитку, гроші, вартість товару, прибуткова організація виробництва.

Слід зазначити, що програми, які пропонувалися Кременецькою гімназією, були спробою поєднання гуманітарних та математично-природничих дисциплін. У Кременецькому ліцеї ці програми запроваджувалися вперше, згодом були поширені на інші гімназії Віленського округу. Вони були недосконалими, порушувалася наступність у навчальних планах нижчих та вищих класів. Цей розрив долався завдяки високій педагогічній майстерності шляхом додаткових лекцій, вдалим використанням навчально-матеріального забезпечення.

Об'єктом постійної уваги викладачів ліцею було підвищення мовленнєвої культури учнів. У зв'язку з цим, викладачі Кременецького навчально-виховного закладу велику увагу звертали на викладання філологічних дисциплін.

Вивчення польської мови здійснювалося за підручником О. Копчинського «Польсько-латинська граматики». Програма складалася з 3-х частин: I частина – *шкільні вправи* – лекції й аналіз кращих творів польських письменників, перевірка домашніх робіт учнів; II частина – *домашні завдання* – самостійна робота під наглядом кращих учнів над письмовими або усними вправами (переклад світських класиків польською мовою, напис творів на теми суспільного життя, культури, історії народу). Вчитель відбирав кращі твори для друкування у місцевих часописах; III частина – *курс літератури* [12, арк. 19-19 зв.].

У ліцеї курс літератури був копією програми відомого польського

методиста О. Копчинського «Польсько-латинська граматика». Відмінність полягала у тому, що більше уваги приділялося не стародавнім авторам, а сучасній польській літературі. Учні мали робити порівняльний аналіз мовних засобів у творах письменників різних епох. Ці вправи дозволяли учням простежити еволюцію та процес збагачення польської мови. До програм були введені заняття з дикції та поглибленого вивчення літературних творів. На заняттях з поезики учнів знайомили з витоками поезії, будовою вірша, кращими творами класичної поезії. За допомогою кваліфікованих учителів учні могли пізнати історію польської літератури, її кращі надбання; опанувати мову, а в подальшому й самостійно виявити досконале володіння цією мовою у власній літературній творчості [12, арк. 64].

У 1-3 класах учні вивчали граматику, в 4 класі – стилістику, історію мови, основи усного та писемного мовлення. У старших класах навчальний матеріал поділявся на дві частини: письмові вправи з мови, відомості з історії польської літератури. Основними формами оволодіння учнями знаннями, уміннями та навичками у Кременецькому ліцеї були лекції, декламації, усні та письмові вправи, а також вправи на виявлення творчих нахилів з художнього опису природи кременеччини. У випускному класі викладання літератури учням поєднувалося з отриманням знань з елементів логіки [12, арк. 19-19 зв.].

Доцільно відзначити, що серед дисциплін гуманітарного циклу учні ліцею вивчали грецьку мову і літературу. Навчання відбувалося за програмою Вуттмана, виданою в Берліні у 1805 році. Цю дисципліну викладав магістр філософії М. Юрковський, якого з Кракова запросив, на відповідних умовах, Т. Чацький. Міхал Юрковський працював учителем середньої школи у Кракові. Для того, щоб отримати посаду викладача гімназії, він повинен був представити вченій раді Кременецької гімназії наукову працю, яка б підтверджувала його наукову і методичну готовність до викладів грецької мови і літератури.

Водночас, за вказівкою наукового філологічного комітету при Віленському університеті, М. Юрковський отримав завдання укласти перший польсько-грецький словник. Значно пізніше, у 1830 році, вийшов у м. Кременці,

створений ним. «Словник грецько-польський та польсько-грецький» (перший том). Суттєвим є те, що цей словник відповідав усім європейським канонам наукового видання і використовувався учнями Кременецького ліцею, Віленського та Краківського університетів. Спеціально для учнів Кременецького ліцею М. Юрковський підготував та видрукував підручник з «Грецької антології» [22].

Як уже зазначалося, організацію навчально-виховного процесу та загальне керівництво з підбору професорів та викладачів спільно з Т. Чацьким здійснював Г. Коллонтай. Щодо мовної освіти у ліцеї, то він намагався у розроблених програмах поєднати вивчення польської мови з латиною. І тут базовим підручником була «Польсько-латинська граматика» О. Копчинського. Пізніше Г. Коллонтай дійшов висновку про необхідність поєднання вивчення польської, французької та німецької мов.

За його установкою головною *метою вивчення мов* було збагачення словникового запасу, тренування пам'яті, розвиток логічного мислення та комунікативних вмінь. Він вважав, що ці надбання учневі знадобляться для того, щоб випускник міг вільно спілкуватися не лише польською, але і мовами грецькою, французькою, німецькою. У такий спосіб широка мовна підготовка мала слугувати для розвитку подальшої самоосвіти випускників ліцею. Проте і Г. Коллонтай, і Т. Чацький особливо опікувалися досконалим оволодінням учнями польською мовою, оскільки, за їх переконанням, «глибокі знання та вміння з цієї дисципліни дозволять оволодіти учням основними науками, які були включені до навчального плану ліцею» [19, с. 6].

Також Г. Коллонтай великого значення надавав вивченню російської мови (з політичних міркувань). При цьому вивчення російської мови в гімназії узгоджувалося з викладанням польської та інших іноземних мов. Для опанування учнями російською мовою у друкарні Почаївської Лаври була видана «Граматика російської мови для користі польської молоді у Волинській гімназії» М. Бутовського.

Зазначимо, що матеріал курсу російської мови розподілявся таким чином:

1 клас – російська абетка, назви літер, зміна голосних, загальна характеристика мови, навчання письму і читанню, вивчення відмінків іменників та дієвідмін дієслів, виразне читання; 2 клас – частини мови, граматичний аналіз, переклад російською з польської кращих російських літературних текстів, мовленнєвий розвиток; 3 клас – лінгвістичний аналіз творів (проза та вірші) російських авторів, вправи з граматичним аналізом; 4 клас – теорія трьох стилів, вправи з вимови і перекладу російськомовних текстів польською і навпаки [12, арк. 42-42 зв.].

Навчання російської мови передбачало формування в учнів умінь граматичного і стилістичного аналізу вибраних творів. Після вивчення російської мови учні вивчали російську літературу (2 роки). Перший рік вивчали граматику, мову і письмо; другий – твори російських письменників. Російську мову викладали: Григорій Рафальський, Василій Цихоцький, Міхал Бутовський та інші.

Великого значення надавалось каліграфії. У програмі викладання каліграфії, складеній Петром Пухальським у 1825 році для учнів 3-4 класу пропонувалося виконання завдань на порівняння способів правопису різних країн Європи [12, арк. 29-29 зв.].

Отже, на відміну від інших навчальних закладів, у Кременецькому ліцеї пріоритетним було вивчення мов, до чого прихильно ставилися в учнівському середовищі. Крім уже визначених мов, вивчалася англійська, яка включала вивчення класичної літератури Англії (В. Скотт, Т. Робертсон, Ф. Мільтон та ін.). Італійська мова вивчалась у поєднанні з музикою. Французька та німецька мови вивчались вдома. Вивчення французької мови було престижним (за підручником «Французька граMATика» Яна-Миколая ле Форта), але час на вивчення відводився обмежений з огляду на те, що у багатьох сім'ях гувернерами були французи. Проте, крім знання словникового запасу французькою, учні мали складати під час випробувань з виразного читання тести, які підготовлені французьким педагогом Леоконом [18]. У Кременецькому ліцеї викладалась латинська мова і література [12, арк. 127].

Аналізуючи програму, складену в 1827 році статським радником М. Юрковським, можемо дійти висновку, що іноді знання латини давало можливість педагогові й учням вживати її як мову спілкування, не користуючись російською.

Завдяки досвідченим іноземним педагогам (Й. Лелевелю, Ю. Улдинському, М. Юрковському, Є. Словацькому та ін.) були введені у навчальний процес нетрадиційні методики викладання предметів. До таких слід віднести реалізацію концепції вивчення історії Й. Лелевеля, яка широко використовується і сучасними педагогами; визначення провідних форм роботи (лекції, декламації, рольові та ділові ігри, екскурсії, подорожі), методів (словесні, наочні, практичні, метод хронології та використання різноманітних наочних й технічних засобів, приладів тощо).

Отже, в сукупності педагогічний колектив Кременецького ліцею окреслений в роботі як культурно-просвітницьке середовище, результатом якого стало поширення освіти й культури в усьому регіоні.

Література:

1. Актуальні проблеми гуманітарної освіти : зб. наук. праць / [за заг. ред. д. пед. н., проф. Онкович Г. В. та канд. фіз.-мат. н., проф. Ломакович А. М.]. – Київ–Кременець: РВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2008. – 312 с.
2. Бессер Вилибальд. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 133. – № 18 – 2 арк.
3. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб, 1896. – Т. XVII (А). – 1896. – 954 с.
4. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел.]. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / [під ред. С. Маковського і В. Собчука / Кременецький обл. гуманіт.-пед. ін.-т ім. Тараса Шевченка. – Тернопіль: «Богдан», 2006. – 304 с.

6. Даюк Ж.Ю. Культурно-просвітницька діяльність викладачів та випускників Кременецького ліцеюЗміст та організація діяльності Кременецького ліцею в Україні (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Даюк Жанна Юріївна. – Ж., 2011. – 196 с.
7. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: [монографія] / Л. М. Єршова. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
8. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині у XIX – першій половині XX століття: [монографія] / С. М. Коляденко – Житомир: ЖДПУ, 2002. – 124 с.
9. Конспекты и методические планы лекций в лицее. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 145. – 1825. – 36 арк.
10. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): [хрестоматія / Упоряд.: Березівська Л.Д. та ін.; наук. ред. О.В. Сухомлинська]. – К.: Наук. Світ, 2003. – 18 с.
11. О выборе в директоры Волынской гимназии Чеха и Подольской Шейдта, а также о вызове лиц из-за границ для занятия учительских мест в Волынской гимназии. – ЦДІАУК. – Ф. 707. – Оп. 314. – Спр. 4. – 1804. – 26 арк.
12. Отчеты преподавания наук в Волынском лицее в течении 1829–1830 и 1826–1827 учебных годов. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 2. – Том I. – Спр. 91. – 188 арк.
13. Павленко В.В. Освітньо-просвітницька діяльність іноземних педагогів на Волині (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Павленко Віта Віталіївна. – Ж., 2010. – 180 с.
14. Рапорты учителей лицея о преподавании в лицее и поведении учеников. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 202. – 1829. – 33 арк.
15. Сандецька І. Кременецький ліцей і його історичне значення / І. Сандецька // Волення з Волині. – 2006. – берез. – квіт. – С. 18 – 20.
16. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): Київський учбовий округ: [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : ЖДУ, 2006. – 544 с.

17. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н. И. Теодорович. – Почав, 1893. – Т. 3 : Уезды Кременецкий и Заславский. – 1893. – 687 с.

18. Тесты Леокона, написанные для выразительного чтения учеников на уроках французского языка. – ЦДІАУК. – Ф. 710. – Оп. 3. – Спр. 22. – 1807. – 92 арк.

19. Чуйко С. Організація навчального процесу в ліцях України (XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С. Чуйко. – Тернопіль, 1999. – 20 с.

20. Chopicki E. Od Buga do Bogu. Wspomnienia z podróży / E. Chopicki // Kłosy. – 1875. – № 546. – Т. XXI. – S. 396.

21. Joahima Lelewela Badania starozytnosci we wzgledzie geografji: Czesc naukowa. – Wilnie i Warszawie : Nakl. i druk Josefa Zawadzkiego, 1818. – 591 s.

22. Rolle M. Ateny Wolynskie / M. Rolle. – Lwow, 1898. – 224 s.

23. Willib, Swib, Cli., – Enumeratio plantar. hucusgue in Vollhynia, Podolia qub. Kiioviensi, Bessarabia cis-tyraica et circa Odessam collectar., simul cum observationibus in Primitias florae Galiciae austriacae. – Vilnae, 1822. – in. 8.